

A Madách-család leveleiből

Örömmel rögzíthetjük a tényt: immár a világirodalmi érdeklődés mellett formálódik, módosul Madách Imréről alkotott képünk. A Palócföld már eddig is tetemes részt vállalt e folyamat lehetőségeinek szervezésében és biztosításában. A magam részéről ezúttal a közelmúltban fellelt családi levelek közrebocsájtásával szeretném támogatni a szűkebb pátria folyóiratának munkáját.

Az értékes dokumentumok a költő sógorának leszármazottainál, Balogh Károlyné és Balogh Anna őrizetében várták felfedezésüket Budapesten. Ehelyt mondok nekik köszönetet egyrészt a családi ereklyék és hagyományok gondos ápolásáért, másrészt azért a segítségért, melyben a kutatók során mindenkor részem volt. A gyűjtemény 13 levélből és egy számlából áll, ebből Madách Imre írt négyet, Majthényi Anna hatot, Madách Mária és Fráter Erzsí egyet-egyet, a fennmaradó pedig Majthényi Anna és Madách Imre közös levele. A címzett minden esetben Madách Károly. A levelek feladóinak kiléte és keletkezési idejük (1847–1861) jogos várakozást ébreszthet bennünk tartalmunk iránt, s dokumentumaink igazolják is ezt az érdeklődést. Soraikból a család életének fontos mozzanatai tárulnak eléink 1848 forró napjaiban, megismerjük anyagi helyzetüket az 1850-es években és képet kapunk Madách Imre országgyűlési szerepléséről. Jelentőségüket elsősorban mégis a családtagok portréinak élesebbre rajzolása adja. A költő emberi és politikusi arculata mellett főleg a sztegovai nagyszony vonásai bontakoznak markánsan eléink. Leveleit olvasva szinte Jókai köszívű hőse, Baradlay Kázmér alakja ötlik fel újra: A föld ne mozogjon, hanem álljon... Túlzó szigorúsága, takarékosága, értetlensége a kor nagy politikai mozgalmairól jól magyarázzák a családon belül vitathatalanul létezett ellentéteket, amelyekről az eddigi krónikások kíméletesen hallgattak. Most, az új dokumentumok fényében nem lehet tovább halogatni az állásfoglalást. A két fivér, Imre és Pál mellett, akik közéleti szereplésükkel hívták ki feltétlenül császárhű anyjuk rosszsallását, látni fogjuk Károly és Mária szűkebb körű, anyagi jellegű lázadását is, amely azonban nem nélkülözött bizonyos világnézeti ellentéteket sem.

Fráter Erzsí új levele aligha változtat a korábbi felfogáson. Mindenesetre: nem igazolja azokat, akik teljes rehabilitására az utóbbi időben kísérletet tettek.

A levelek – stílusok mellett – helyesírásukban is érdekesen vallanak íróik felfogásáról, műveltségi szintjéről, ezért betűhíven közöljük őket. Megtartottuk továbbá a keletkezés időrendjét és a lehetőségig kibontottuk az utalásokat is. (Ennyiben kívánva segítséget nyújtani egy majdani tüzetes Madách-életrajz összeállítójának.) Egy részük azonban, elsősorban a kusza birtokügyletek számos vonatkozása, ma már földeríthetetlen. Mondanunk sem kell, hogy örömmel vesszünk minden tájékoztatást, amely hozzájárulhat a fehér foltok tisztázásához.

1. SZÁMÚ DOKUMENTUM: Majthényi Anna levele Károly fiához Budára, minden biznnyal Sztregováról. A levélen keltezés nem szerepel; időhöz kötese korántsem könnyű feladat. Madách Károly 1847 végén érkezett a fővárosba, hogy ott állami hivatalt vállaljon. Az utazás pontos napja nem ismeretes. A következő két levél utalásai azonban kizárják annak lehetőségét, hogy Majthényi Anna sorai 1848. január 1. után íródtak. A fűtésre és a télre való utalás viszont novemberre, még inkább decemberre mutat. Így a valószínű kelet: 1847. november–december.

A Monsieur
Monsieur Charles de Madách
A Várba No 141 Buda
franco

Kedves Károly!

El válásod igen fáj. Szüléd házából való ki lépés, és új pályádba való meneteled, ez mind sok gondolatokat hajtog fejemem keresztül – azért én egyebet mint Isten áldását nem kívánhatok, és arra az egyre emlékeztetek hogy rossz társaságtól őrizkegy. – A mi a mobil-
liát illeti, emlékezni fogsz hogy egy ágyat, egy Divánt, 2 Foteuilt egy Chifonert ígértem, erre pedig többet Száz pengőnél nem adhatok; az se az én tanácsom volt, hogy oly sijetve Szálást kerestél, hogy azt mondotam, hogy Balogéknak¹ ne legyél alkalmatlan, ér-
tetem hogy fizetés nélkül ne legyél nékik terhekre, ha egy vagy 2 öll fát vettél volna a Szoba fűtésére a tettet ot töltheted volna, de nyakra före pénzt küldjek, honan? Szálást is sijetve kerestél – nagy urat az én erszényemre ne játsz mert azt is amit adok erőmön felül van – ha meg haragitsz anyit se adok, de már el meneteledkor meg boszontotál, látad minden pénzem Néked és Palinak adtam, és már akkor kérde meg mikor veszem a Mobil-
liát? –

Kár volt a postát terhelni az Überslagok el küldésével. – Azon száz pengőt ha lesz majd fogom asignálni addig tegyél a mit tehetsz – Majthényi Tóni² 5 ezer pengőt fel mondot, a mire gyütemem kel – Nintsinek³ termédekel tartozom, Eminek⁴ fél évre, nem tudok hová lenni – végezzenem kel, igen fáj a fejem, és igen rossz a penám. Balogékat csokolom most nem irhatok nékik, Pepikén igen örültem – Téged is csokolak Pankával⁵ maradok Szerető Anyád

¹ Balogék: Madách Mária Pesten élt második férjével Balogh Károly kapitánnyal és első házasságából való gyermekeivel.

² Majthényi Tóni: M. Antal (1794–1866), a család távolabbi rokona, 1837-től báió, 1844-től lipói főispán. Alkalmasint az ő közéleti szereplése lebeghetett a Madách-fiúk anyja előtt, mint követendő példa.

³ Nintsi: Madách Anna beceneve.

⁴ Emi: a költő családi beceneve

⁵ Pepike és Panka: Huszár József és Anna, Madách Mária gyermekei első házasságából.

2. SZÁMÚ DOKUMENTUM: Majthényi Anna levele Károly fiához Budára, valószínűleg ismét Sztregováról. Keltezés ezúttal sem segíti tájékozódásunkat. Az előzőt nem sokkal követhette, valószínűleg egy levélváltás választja el őket. A következő levélen Madách Imre rimzése már öccse állásáról tudósít (január 6-án), itt még erről szó sincs. Egyébként is erősen valószínűsíthető, hogy M. Károly január 1-ével lépett a Helytartótanács szolgálatába. A levél körülbelüli kelte tehát: 1847. december.

T: cz: Madách Károlynak
Budán

Kedves Károly!

Te fel vetted az 500 f én a Te Budai mulatásodra nem adhatok anyi pénzt, tudod a környül álásokat, a mint hivatalt se kapsz, és engem költségbe teszel, én itten nyomorogjak a mellet hogy Te mulatsz, gondold meg mely szorongatásokat szenvedek temérdek adosá-
gom mellet – Abbol a pénzből adjál Palinak is – A Nekula⁶ Contojába se fizetek többet mint a 2 nagy kaputot és töled egy Frakot – ha többet csináltattál magad fizesd. – Iga-
zán ird meg vagyon é reménységed hivatalra mert öröké a várakozás nem tarthat. Ezek után csokolak maradck szerető

Anyád Anna

Emi üzeni ki csokol minjatokat, ved át Borytol⁷ a Gyáralapító actziáját.⁸

⁶ Nekula: fővárosi szabómester.

⁷ Bory: vagy a család tisztartója vagy annak ügyvéd fia (lásd hátrább).

⁸ Az 1844-ben életre hívott Gyáralapító Társaság részvényéről van szó.

3. SZÁMÚ DOKUMENTUM: Madách Imre levele öccséhez, Csesztvéről Budára.⁹

Tekintetes

Madách Károly urnak
a M. K. H. Tanács fogalmazójának
franko

Várban fortuna tér Budán
141 sz. 10 emelet

Kedves Károlyom!

Megemlékezésedet, s még inkább bizalmadat szívesen véve igen köszönöm, s valamint én teljesítém a levél megsemmisítését magában foglaló kérésedet, úgy te is tüstént teljesítsd hasonló tárgyú kérésemet is. – S most őszintén kell szólnom: reménylve hogy meg nem haragszol. – Igen csodálom hogy oly rosszul ismered a mamát, hogy oly abszurdus módokhoz nyúltál különben igazságos dolgoknak szorgalmazásában, mely módok álltal elrontád dolgodat. – A mama amint mondja neked elmenetelek, hogy utolsó pénzét adja, s mint ő írta nekem, te még is mindjárt sürgetted hogy csak mentől előbb küldjön, s ez álltal úgy megaragítottad hogy még maid később fog küldeni, mint különben küldött volna. Másik hiba vót a szálás rögtöni felvétele, ezt az én nézetem szerint is leg rosszabbul tetted, mert addig haszontalan míg mobiliád nincs, s ha a mobilia megvételének sürgetése vött ez álltal szándékos, az álltal romlott el, hogy igen is hamar történt, mert én is azt tartom hogy alig kaotál volna mobiliát, mielőtt szállásod lett volna, s így annyiból szükséges vött előbb szállást fogadni, de hibáztál abban, hogy rögtön tetted tudván a mama szájából, hogy nincs pénze. De a mama szemében leg nagyobb hiba hogy az überschlagot küldted, mert ezt úgy nézi mint kényszerítést, s mit önkényt szívesen adna, kényszerítve nem ad. Egy szóval így kellett volna eljárnod, mint a mamát ösmerem, s azért írom meg hogy máskor alkalmast¹⁰, nehogy maad rontsd dolgodat. Februáriusban vagy legfeljebb újévkor kellett volna szállást fogadni, okul adva, hogy fertály van, máskor nem kapni alkalmast, s osztán írni, hogy már most egy kis mobilia kellene ha kapnál a mamától, ő erre meg írta volna mit csináltat, persze keveset. Te meg reá meg köszönted volna, de irtad volna hogy még erre, meg erre is igen nagy szükség volna ezért, meg ezért, hiszen ha mindjárt nem is, csak ha lehet, s meg lett volna a dolog. Azonban ha már meg van így ahogy van, máskép kell cselekedni, én el nem fogom mulasztani amennyi hatalmamban áll hasznodra fordítani, de a mama anyyra fel van haragudva, hogy ez tavaszig is megtart, így csak azt javasolhatom, hogy most köszönd meg amit ad, s vegyél a mit lehet, sőt próbáld ötet meg engesztelni hibád el ismerésével, és ne említs semmit most a többről, úgy reménylem leg feljebb tavaszra meg kapod a mit kívánsz. Meg fogsz engedni, hogy így írtam, mert leg jobb szándékomat el fogod hinni. Még magam nézeteül szabadon ide tennem hogy valóban óriási módon hibáz(ol) magad erszénye ellen, ha Budán lako(zva) nem keresel használt mobilia raktárakban holmit, épen oly elegansakat kaphatsz fél áron, s ki sem ismeri meg hogy nem új. – N. B. ha a mamát meg akarod engesztelni s így hibádat be vallod, még is olyan kitételekre mint minöket nekem feljegyeztél, mint „erszényemre ne játsz urat” e. u. t.¹¹ oda írhatod hogy ez neked igen fájtt tőle, ki nem tartod abban magadat bünösnek s bizonyosan midön kedvét is töltendő éppen e hivatalt kérted, nem az ő erszényére urat játszani szándékból, de épen neki is örömet készíteni való iparkodásból tevéd. – Kis fiacskám neve Aladár.¹² – Csókol, és máskor is levelet kér

hóltig szerető
bátyád Imre

S unokaöcsédet kegyeidbe ajánlja. –

⁹ A költő négy levele (3., 12., 13., 14. számú dokumentum) először az Irodalomtörténeti Közlemények 1968/2. számában jelent meg, itt másodközlésükre kerül sor.

¹⁰ Nyilvánvaló elírás „mint máskor alkalmst” vagy „hogy máskor alkalmzad” helyett.

¹¹ „és úgy tovább” vagy más, de hasonló jelentésű rövidítés.

¹² Madách Aladár 1848. január 1-én született Csesztvén

4. SZAMÚ DOKUMENTUM: német nyelvű bútorszámla Madách Károly részére. A számlából kiderül, hogy Károly megfogadta bátyja tanácsát és használt bútort vásárolt, másfelől megkapta azt a 100 Ft-ot, amit anyja első levelében ígért.

Ofen, den 14 Feber 1848.

RECHNUNG

aus der vereinigten Möbel-Niederlage der bürgl.

Tischler und Tapezierer-Meister

Wasser-Stadt, Haupt-Gasse vis a vis der Kapuciner-Kirche

Über machstehend empfangene Möbel pr: Comptant in

1 Divan mit Matraz	45 fl.	kr.
1 Bett Nussholz	10	
1 Nachtkasten	5	
1 Schreibtisch	30	
1 Sopha Tisch	18	
1 Schiffon	20	
6 Gurtensesseln	30	
1 Kleiderstock	4	24
Saldirt f 162		24
Baar gezahlt f 100		
Rest 62		24

(A számla magyar fordítása:

SZÁMLA

a várbéli asztalos- és kárpitosmesterek egyesített bútorerakatából

Viziváros. Fő utca, szemben a kapucinosok templomával

Az alább részletezendő átvett bútorkról

1 divány, ágybetéttel	45 forint	
1 diófa ágy	10 forint	
1 éjjeliszekrény	5 forint	
1 íróasztal	30 forint	
1 alacsony asztalka	18 forint	
1 fiókos szekrény	20 forint	
6 kárpitozott szék	30 forint	
1 ruhafogas	4 forint	24 krajcár
Kiegyenlitve	162	24
Készpénzzel fizetve	100	
Maradt	62	24

5. SZAMÚ DOKUMENTUM: Majthényi Anna levele Károly fiához. Minden tudós fejtegetésnél többet mond a sztregovai nagyszony felfogásáról, egy hónappal a forradalom kitérése előtt.

A Monsieur

Monsieur Charles de Madách

a várba 141 szám

Buda

franco

Kedves Károly!

Leveledből látom hogy igen jól mulatsz szép társaságokban vagy meg hiva, a mi elegendő mulatságot adhat, és így nem vagy meg szorulva más multságokat keresni – mert arról el ne felejtkes hogy most léptél a világba, és minden szem reád van, Királyi hivatalt viselsz, viseleted nem lehet mint egy Jurátusé

Pest Buda oly Kräh-winkel¹³ hogy ott mindent tudnak, hogy ne mondják rolad der land Junker jagt der Unterhaltungen nach, bis er den Hals bricht¹⁴ – én mind erre ha nem is mint Anya de mint barátné figyelmeztettek; vácziahtol halotam hogy ot voltál, azt igen süzségtelenek látom, az csak ugyan Juratusoknak valo – Pali 3 nap volt Losoncon jó mulatot – A Cseszvei ut után beteg voltam¹⁵ – Ezek után csokolak maradok szerető

Anyád Anna

Költ Sztregova

19 Feb 1848

Balogékat számtalanszor csokolom

¹³ Kräh-winkel: elmaradott hely, kb. annyi, mint a magyarban Mucsá.

⁴ A német szavak fordítása: A vidéki uracs hajhossza az élvezeteket, míg nyakát nem töri.

¹⁵ Majthényi Anna Aladár születését követően látogatott január elején Csesztvére.

6. SZÁMÚ DOKUMENTUM: Majthényi Anna levele Károlyhoz, Sztregováról. Az anyai aggodás mellett világosan láthatjuk a teljes politikai értetlenséget is, amellyel a fővárosi eseményeket kísérte és értelmezte.

A

Monsieur Charlls de Mádách

a Buda

21 Mar 848

Kedves Károlykám!

Leveled meg hagyásod szerint ki nyitottam, a szörnyű dolgokat¹⁶ olvastam, csak az Istenre kérek ne ereszkegy valamibe, csak elől jároidhoz tarasd magad¹⁷ – képzelheted szörnyű szorongatásaimat értetek kiket úgy szeretlek a Deputatzio vissza jövetelére retegek ha siker nélkül járnak¹⁸ – Emihez nem mehetek a szörnyű víz véget¹⁹ Marikát vigasztald, el ne had, szörnyen busulok végete Csokolak Isten oltalmába ajánlak
Szerető Anyád

Anna

6 portörülő és por köpenyeget küldök

¹⁶ szörnyű dolgok: a forradalom

¹⁷ A jó tanács megkésétt: Madách Károly március 16-án beállt nemzetőrnek. A sors iróniája, hogy ezt viszont előljáróival, a helytartótanács fiatalabb tisztviselőivel együtt tette.

¹⁸ Az országgyűlés küldöttsége, amely március 15 és 17 között járt Bécsben.

¹⁹ Szörnyű víz: az Ipoly tavaszi áradása

7. SZÁMÚ DOKUMENTUM: Majthényi Anna levele Károly fiához, Budára, Madách Imre sajátkezü utóiratával. A levél keltezéséből kitűnik, hogy az áradás elmúltával 1848 tavaszán rögtön Imrehez utazott Csesztvére, nyilván, hogy őt a tevékeny politikától visszatartsa. (Az újabb kutatások szerint csekély eredménnyel).

Kedves Károly!

Reménylen és bizok testvéri szeretetedre hogy szegény szerentsétlen jó Marit, ebbe a nagy szomorúságába el nem hagyod, és segítségére és vigasztalására leszel, és azt is gondolom hogy mivel szegény egy idegen inasal az egész szálason egyedül lakik²⁰ hogy Te néki az ot hálást ajánlotad, gondold meg mi szerentsétlen szegény jó Mari! aki minyátokhoz oly jó, és telyes szeretettel volt, jób sorsot érdemlet volna, azért légy néki segítségére és vigasztalására – mond néki hogy ezerszer csokolom és írja meg mikor jövet ki – Emi egy hétig ismét feküdt de már ismét fel kelt – Hétfön lesz Restauratio – A jövő héten Pali talán bé megy Budára – avval küldök egy néhány forintot hogy szegény Balogkát ki fizethesd amivel tartozol. Légy igazán hivatal után Szontagh²¹ a ki ma Bétsbe utazot azt mondota hogy minden hivatal már bé van töltve, de Mészáros²² most érkezet Budára még talán annál lehetne ha másot nints ki látás kotzogni, és könyörögni tudod kedves Károly hogy két harmadát el vesztettem jövedelmemnek, most én igen szegény vagyok, és híjába nem élhetsz Budán – Marikának a kiér szivem vérzik, mond hogy mikép szeretem de szivfájdalomba lehetetlen írnom nékie írjál mentöl eléb csokolak Istenek ajánlak maradok szerető Anyád Anna

20dik Majus 848

Csesztvén.

Sztregovára írjál. Floris még most se fizetet? hírem tudtom nélkül nem szabad abbol a pénzből semminek hibázni. – Hamza írja rögtön Laskainak, hogy a Jozságot csak egy évre adja árendaba, hogy ha Kandel ki akarja veni iljen fel tétélek allat, semmi építések melyek az uj Contractusba vannak és el kezdve nintsenek nem történek, 2. a régi inventerium egy évre ki terjesztik. 3. Laskai honoráriomja marad. 4. az urbéri vesztesség fejébe leg feljebb 6 vagy 700 pengöt gondolunk it engedni ha ezen feltételeket ha el fogadja a Medárda vására küldje fel az árendát, ha pedig el nem fogadná ugy Laskainak tökéle-

tes meg hatalmazást adok azon szives kérésel akár a jóságot be látása szerént lehető leg jobban más fel tételek mellett is egy évre haszonbérbe adja ha pedig ez teljes lehetetlen volna ugy valami fel ügyelőt állitana a Jozzagba a ki a szénát és egyebet fel takaritatna Kandel pedig a Jozzagból azonal ki tegye; ezekből a pontokból a mi szükséges irja meg Hamza Kandelnek is – Bori Laczi²¹ pedig minden pretenzionkat Kadelen irja le Hamzának, hogy Laskai ha szükséges szorosan követelhesse. – de ez mind azonal történjen Hamzát igen kérem Vörösváral is tegyen valamit és szinte egy esztendőre.²¹

Madách Anna²⁵

Kedves Károlyom!

Igen köszönöm terjedelmes tudósításaidat, valódi örömet szereznek, s bizonyosságai mint jó cinceptusodnak, mint irántami szeretetednek. Már én azóta hogy javulni kezdtem megént rosszabul lettem, most keltem fel megint de nagyon gyenge vagyok, irni is csak nagy megerőltetéssel tudck. Ki tudja mikor mehetek be, ha csak lehet el nem mulasztom, hogy téged szegény jó Marieval ölelhesselek. – Bory mért nem jön ki leg alább hozzám, mond meg neki, mit csinál ott hiába. – Marieval és Pankával ezerszer csókolva édes Károlyom maradok

Téged szerető bátyád

M. Imre

²⁰ Balogh Károly jelentkezett csapatánál és utóbb átlépett a honvédseregbe.

²¹ Sz. Pál „a költő jóbarátja, a Bécsben székelő külügyminisztériumban kapott állást.

²² Mészáros Lázár, hadügyminiszter

²³ Bory László ügyvéd, a család tisztartójának fia. Az életrajzírok közül Palágyi igen sötét képet fest róla (Madách Imre élete és költészete, Bp. 1900. 77–79.). Ennek némileg ellentmond, hogy a költő és családja gyakran bízták meg jogi ügyleteik lebonyolításával. Résztvett a szabadságharcban is.

²⁴ Pilisvörösvárról van szó, amely Solymárral együtt Madách Anna birtokrésze volt.

²⁵ Az aláírás szokatlan Majthényi Annától ebben a formában, de a kézírás azonosságra hitelt érdemlően azt bizonyítja, hogy a betoldást is ő, s nem legidősebb lánya írta.

8. SZAMÚ DOKUMENTUM: Majthényi Anna Károly fiához Budára, Sztregováról vagy Csesztvéről.

A Monsieur

Monsieur Charles de Madách
a Várba Buda

No 141 franco

Kedves jó Károlykám!

Volt reménységem hogy talán kapsz engedelmet a ki jövetelre, de mivel eddig semit nem hallok már a reménység is el hágy – Szegény Balogék is oly szörnyű rövid időre voltak it²⁶, és szegényekel mi fog történi még nem tudjuk, Istenem de szomorú időt értünk el, az én egy pár napjaim nem busitanak, de Ti miatotok kedves gyermekeim vérzik a szívem – 15dik Szeptemberbe 200 ember jön ide exerczirozni Freiburg jön vélek és Török²⁷ is ide van rendelve; Pali még mindég Gyarmaton van mert negyedikbe ismét gyűlések kezdődnek. – Hamzánál vagyon 171 pengő forint, néked jön kedves Károlyom a 14 pengő forintra 36 f pengő, még marad 135 f pengő, fizesd ki* 130 f ugyan a Contoja 132 de elég az néki, és így még 5 pengő forint marad nálad. – Irjál kedves Károlykám néha hogy tudjam hogy meg emlékezel rolam. Ezek után Csokolak holtig maradok szerető Anyád

Anna

1ső Szept 1848

H. Sándornak irtam hogy irja meg látogathatom é Nintsit? de oly gyenge hogy az orvos még nem engedti hogy szegényt meg látogathassam. Hamzát tisztelem a Rubitsek ellen a pört folytassa

*Nekulát

²⁶ Baloghék látogatásáról semmi közelebbit nem tudunk.

²⁷ Török: valószínűleg T. János „aki tagja volt a vármegyei bizottmánynak és 1848. július 21-én a hadbavonult tisztikar pótlására a losonci járásban alszolgabíróvá választották. (Krizsán László: Dokumentumok Madách Imre élettörténetéhez, Balassagyarmat, 1964. 15–17.). Ugyanígy hívták egyébként Madách Károly főnökét is a helytartótanácsban,

aki később a hadügyminisztérium polgári osztályának egyik vezetője lett, s ebben a minőségben valóban foglalkozhatott a népfelkelők ügyeivel. (Staud Géza: Madách Imre összes levelei, Bp. 1942. I. 1949.)

²⁸ H. Sándor: Huszár Sándor, Madách Anna férje

9. SZAMÚ DOKUMENTUM: Majthényi Anna levele Károlyhoz, Budára. A levél időhöz kötéséhez tudnunk kell, hogy Majthényi Anna 1848 végén feljött Pestre, Mária lányához és itt vészelte át a főváros kiürítését, majd Windischgraetz bevonulását. Utolsó fővárosi levele 1849. január 29-én íródott Imréhez (Staud i. m. I. 175.). Utazása csak ezután történhetett. Magával vitte lányát, amit az aláírás is bizonyít. Ugyancsak 1849 első hónapjaira utal kétségbeesett igyekezete, amellyel a Kossuth-bankóktól szabadulni igyekszik; mindez a rossz hadihelyzettel magyarázható. A levél Csesztvén kelt, átutazóban Pestről Sztregovára. A szövegutalások me lett alátámasztja ezt az a tény, hogy Majthényi Anna mitsem tud Pál fiáról, aki nem volt hajlandó meghódolni, és anyja távollétében – január végén – megszökött otthonról, hogy Debrecenbe igyekezve följánlja szolgálatait a forradalmi kormánynak.

Kedves jó Károly!

Még azon nap szerentséssen érkezünk 10 orakor Csesztvére, Somogyiékat és Huszár Pistát²⁹ it találtuk – és mindnyájukat egéségesen – Bori nem küldöte a Rujgrazt. – Hamzánál 600 pengő magyar banko van nem tudom hogy fogadhata el – írom ha a takarékné pénz-tárba el nem fogadják vagy Floris vissza nem veszi, küldje el, talán Pali által fel lehet váltani valami uton ha most mindjár el küldhetné igen szeretném a Szakátsnak bé lehetne varni a ruhájába, ha pedig nem hozd el talán Pali által fel válthatjuk. – Balogot csokolom Mari Emi Erzsí csokolnak holtig

maradok szerető Anyád

²⁹ Huszár Pista: Madách Mária első férjének unokaöccse, aki szintén résztvett a szabadságharcban, és Csesztvén valószínűleg Debrecen felé átutazóban tartózkodott.

10. SZAMÚ DOKUMENTUM: Madách Mária búcsúlevele öccséhez Budán, helyben. A honvédőrnaggyá előléptetett Balogh Károlyt előbb a déli fronton találjuk, majd résztvett a tavaszi hadjáratban. Szabadságon utoljára júniusban volt Sztregován. Utóbb Bem keze alatt szolgált Erdélyben és júliusban megsebesült. Amikor Madách Mária ennek híret vette, nagysietve útra készülődött fiával, Huszár Józseffel. (Ezt bizonyítja levelének rögzítési módja is: négyzetes kis papírlapokra ceruzával vetette sorait.) Mindez – egyidejűleg a főváros újbóli és immár végleges kiürítésével – július utolsó napjaiban történt. A helyzet bizonytalanságától sugallt rossz előérzetek később eltörpültek a valóság tragédiája mellett: Balogh Károlyt és családját 1849 augusztusának végén Lugos környékén román szabads csapatok ölték meg.

Édes Károly én a ministeriummal megyek. Csányi³⁰ igen nyájassan, mondhatom kegyes galanteriával fogadott, és a vele való utazásra engedelmet adott – melly órában éjszaka maga sem tudta, de már ottan is várják az indulást, itten pedig felpakolt szekér, mellynek 1 óráig éjfél után 10 pengőt fizetek!! azontul az óra szám szerint. Az öregnél³¹ voltam, ő se nem hideg, se nem meleg. – Pepiről maga az öreg intézkedett, akarata szerint velem jön. De ha látnám Czeglédén, hogy úgy álnak a dolgok hogy őt veszéleztetném tehát - a te barátsági viszonyodra Vigyázóval építvén - azt a tervet készítettem magamnak - hogy Pesti Abonyban valamely gazda tisztjénél hagyom Vigyázóéknak meg valami alkalom nyujtódik őt a Mamához jutatni!³² Ez egy vakmerő terv – de hijába, engem meg nyugtatott az és talán Vigyázót nem fognám általa meg bántani. Én azt találok, a Revolution szemtelené is tudja az embert tenni. – Oh mért kellett nekünk így a világba kítaszítva lenni. ha Károly már quietált – hát maradt volna így – mig a dolgok meg csilapodnak – hiszem később kapot volna ő civilt hivatalt – és addig – ám Vörösváron Árendás bitangolja füzetés nélkül a jöszágot – mi szivesen füzettünk volna. – ez fáj nekem. Mi olly boldogok lettünk volna – és most – talán csak ebből az okból hogy azt – mi nem is lett volna áldozatt – de haszna a Mamának – hogy azt erányunkba tenni sajnálta talán – igen-igen boldogtalanok leszünk.³³ Ne adja az Isten hogy is történjen – mert a lelki isméret azt

ki segíthetne volna és nem tette – bizonyára igen nyugodni nem hagyná – most három onoka és egy gyermek sorsának szerencsétlenség-oka lenni nem kis fájdalom! Isten veletek, mit rajtunk elmulasztott a jó Mama – tegye meg ezt gyermekeimen ez Károly kérése is! Legyetek boldogok, boldogabbak mint én – közöld levelemet Emivel kit szinte ölelek. Otthon Isten Áldása mindnyájokra. Szívem el szomorodva néz boldogabb szerencséseket nyugalomban élvezők felé holott én kiszakasztva a legbizonytalanabb sors játékaul vagyok kitéve! Még egyszer ölel szívéből

Marie

Jöj a fehér Hajóba, a Kelternek adtam 5 pengőt erről fog neked számolni és vagy vissza ad, vagy te adsz reá. Pá. Annát ölelem.

³⁰ Csányi László: a Szemere-kormány közlekedésügyi minisztere, akit Világos után elfogtak és kivégeztek

³¹ öreg: Huszár József, Madách Mária első férjének apja.

³² A tervből nem lett semmi, a 14 éves fiút szüleiével együtt ölték meg.

³³ Pilisvörösvár Madách Anna birtokrésze volt. A haszonbérletbe adott gazdaságot Baloghék átvették volna, de ehhez Majthényi Anna nem járult hozzá. Madách Mária elkeseredése érthető: férjének tiszti rangján kívül más jövedelemforrása nem volt, ezt pedig elvesztette: a császári tisztból lett honvédőrnagy Világos után nem nyerhetett volna hivatalt.

11. SZÁMÚ DOKUMENTUM: Fráter Erzsí egyetlen levele Madách Károlyhoz, férje fogása alatt. A későbbi hónapokban – az e levélben foglaltak nem teljesítvén – az asszony más megnyilatkozásaiban igen élesen támadta sógorát. A levelet Fráter Erzsí fölöttébb egyéni helyesírásához híven közöljük; az ortográfia értékes adat ahhoz a szakadékhöz, amely az asszonyt a Madách-család többi tagjától műveltség tekintetében elválasztotta.

Madách Károly Urnak

Stregován

Meg ne ijegy levelemtül, mert a leg jobb indulattal írom, és kérlek, hogy ha elég nem bírnám tollam által magamatt kifejezni fére ne értsd némi feleteim³⁴ leveledre, (de korántsem követelések)

Én némi felüleges számadásaim tsak az uj évtül kültem néked, és a tied Augustus 1852 tül fogva³⁵ van számítva, így ne ved ross néven, hogy ide tsalolom a mult évre nézve is a Bevétel öszvegétt, és szinte a kiadásom öszvegét.

Bevétel 1056 f. V: 15 x Naplómba

a te számításod szerint 1157 f

Csalomijai kasszából kaptam – 25

öszvesen 1182

lekel vonni 126

Októberba
de ezen Öszvegbül
mert ezen öszveg

sem a kiadásba sem a Bevételbe nints nálam beírva, enek pedig oka hogy ezen öszveg a Belső férfi Cselédnek füzetődött ki 26 dik Októberba, és Matoltsitül tsak az Asszony személtzetre vetem átt a pénzt, ez egyéb iránt nem nagy baj tsak a számítás tökéletessége végett szükség volt felhoznom. Kiadásom pedig tsupán ujévig – 2192 f 37 xr, mibe Eminek adott 250 f nints beszámítva, de a Bevételbe igen is bevan a 6 diki Szeptemberi – így látod hogy nem félhetek azon álitáscátül hogy talán azért emlitém (azt hogy tsak Eminek tartozok számadással), hogy a jövedetül netalán féltem volna, de tsupán azért mitt meg-látthatsz napló könyvemből, menyire elvonom magamtül és gyermekeim minden garast és tsak azon igyekeztem hogy férjem részérül menyire szegénységemtül kitélik megkíméllyem a kiadást és hogy mégis ha haza tér szegény Emi menyire telt kívánságainak lása, hogy elegett tettem, harmatször meg azon szerénységből, hogy tsak valahogy ne ved lépésem követelésnek azért nem kültem multkori számításomat Augustus kezdve, de ez mint tsak a multra szól most a jövöre nézve határozatomatt. –

Eminek a sorsa Május végeig vagy legfeljebb Juni közepeig elfog dólni vagy elitelés vagy kibotsáják ezen időre bermegyek Pestre ha bármi áldozatba is fog kerülni, de adig sor-somra nézve rendbe keljőnnöm mert ha elitélik én röktön megyek Édes Apámhoz³⁶ és még azon esetre is ha sorsa netalán bizonytalanságban maradna is. Atyám számomra lakhelett vett árendába mert házunk kissebb mintsem két tsalád elférne benne, egyéb iránt ház-tartásom bőségesen elfogja látnni, de azt sem veheted rossnéven hogy mint három gyer-mek Anya azon kérdést mire feleled elvárom intézem hozzád hogy férjem részérül mire

számíthattok évenként. Szegény Emit lelkemből szárom azon esetbe ha minden itélett nélkü elzárva marad, minden türelme és reménye elfogja ötet hagyni tudva azt hogy én oly távol leszek – mert még utolsó levelébe is azt írja (mit majd ha lesz alkalmam fogok veled közleni) hogy minden bizalma tsak bennem van és mindent tülem reméll. – hiszem is hogy ha kiszabadul igekezni fog elfelettetni velem sok számtalan keserves napjaim azon idő ölta hogy fogva van, mert én vagyok most minden szemeid előtt, ő pedig detsalódász és nekem mily könnyü volna téged ezen tsalódásbul kijozanítani, de ha testvéred őszinte nem volt hozád ugy én sem leszek inkább türök míg eljön az idő hol majd igazságát szavaimnak meg fogod látni – hosszas volna feltételem okátt vagy is hogy mért hagyom el férjem Családját itt véled közölnöm, okom erre számtalan ige elhatározásom erős – Emi Auditora hogy kitsoda ugy hiszem felesleges volna neked írnom, kétszer voltál Pesten felnem merném tenni hogy ne tudnád. De egyébiránt Karátsony óta feltette hogy Emi dolgáruul egy szót sem teszek.³⁷

kár elég sajnos hogy mitt akkor mondék nem volt haszontalan plegyka, és mind mindég elmondhatom most is hogy mitt felüle tudok hiteles és való – Isten véled majd talán a hosszú távollétt után jobb idő szakba lesz a viszonttlátás.

Erzsi

Csesztvén
1853 April 26a

³⁴ elírás „feleleteim” helyett (a hiba a levél szövegében később egy helyen megismétlődik)

³⁵ Madách Imre letartóztatásától

³⁶ A visszaköltözés gondolata először férjéhez írt levelében bukkan fel, 1853. március 6-án (Staud i. m. I. 202.). Később gyakori érve lett a családi vitákban.

³⁷ A teleírt levélpapírra tett betétlep tetején Fráter Erzsi kézírásával Károly leveléhez

12. SZAMÚ DOKUMENTUM: Madách Imre, öccséhez, anyagi ügyekben. A levél bizonyító erővel szemlélteti a család anyagi helyzetét a költő börtönből való szabadulását követő hónapokban. A levél töredékes, első lapja hiányzik, így időhöz és helyhez kötését külső kritériumok (címezés, megszólítás, keltezés) nem segítik elő. Tartalmi utalásai között azonban nem egy található, amely hozzásegít a keletkezés valószínű helyének és időpontjának rögzítéséhez. Ezek a következőkben foglalhatók össze:

Az említett „rendelet” az úrbéri rendezés törvénye, amely 1853. március 2-án jelent meg, császári nyiltparancs formájában. Szövegét a fővárosi lapok (Budapesti Hírlap, Pesti Napló) 1853 áprilisában közzélték.

A levél kettős témája Madách Károly 1853. június 22-i, Sztregován kelt levelében bukkan elénk (lásd Staud i. m. II. –12.). Ebben a költő öccse panaszkodik, hogy nem ismeri az új törvénynek a családi birtokra vonatkozó rendelkezéseit. Ugyanitt ír először a Farbakiné-féle kötelezvényről, hozzátéve, hogy november 1-ig kell fizetniük.

Madách említi Pestről való hazatérését. A költő 1835. augusztus 20-án érkezett vissza Csesztvére, ebben valamennyi életrajzírója egyetért. Közülük Miklós Róbert arról is tud, hogy visszatérése után néhány héttel Alsósztrégovára költözött át (Miklós Róbert: Madách Imre csesztveie évei, Balassagyarmat, 1964. 28.). Mindez egybevág a levél azon ismétlődő utalásával, hogy Madách öccse látogatására készül Csesztvére. (A család életének ismerete egyébként is valószínűsíti hogy Madách Csesztvére megérkezve hamarosan átutazhatott anyjához Sztregovára.)

A fenti utalásokból következően a levél „post quem” terminusa Madách hazatérése, 1853. augusztus 20. Lássuk a szöveg további fogódzóit! Farbakiné kötelezvényét november 1-ig kellett kiegyenlíteni. Ezért ír a költő elkezeredve arról, hogy csak október 26-ra kaphat kölcsönt. Ennél később tehát a levél nem keletkezhetett. Az eddigiek alapján: a töredék 1853. augusztus 20. és október 26. között íródhatott Alsósztrégován, címzettje Madách Károly, rendeltetési helye pedig Csesztve. Feltételezésünket megerősítik a levélben említett személyek kapcsolatai a családdal: Bende István balassagyarmati ügyvéd 1853-ban már megbízottjukként szerepel, először június 13-án (Krizsán i. m.) Matolcsy György – akit Fráter Erzsi levele is említ – 1853 őszén még a csesztveie birtok intezője. Hivatalától 1854-ben vált meg, amikor Madách Károly maga kezd gazdálkodni (Miklós Róbert i. m. 11.). A levél záradékában említett Emmánus (Csernyus Emma) Madách Károly már a valószínűsített keletkezési dátum előtt is udvarolt: Majthényi Anna levele 1853. június 28-ról a költőhöz (Staud i. m. II. 14–16.).

A levél szövege:

...fogják ezentúl is assignálni. Nekünk két év óta van előre ha szükséges, míg ez kifogy, meg lesz a 3ik 4ik hogy pedig ez így lesz azon nem kételkedhetel mint azért, mert ezen előlegezéseket évenként a „Földteher felmentési országos pótlék által” készpénzül meg kaphatják s meg kapják, így tehát céljoknak meg felel; mint pedig azért, mert mint azon Hirlapban, amit ott létemkor Matolcsy át küldött, olvashattad, hogy még azon interes pótlékokat is meg fizetik, mik a bejelentett úrbériségekből az elmúlt évekre jár, lehúván az előlegezéseket ezen interesek sommájá(ból).

Ezen utóbbi rendelet mit magad olvashattál azonfelül csodálom hogy arról is nem kapacitált, miként az előlegezések csakugyan a kamatnak egy része voltak, s nem fogtak lehuzatni a tőkéből; – egyéb iránt mikor Pestről jöttem, akkor is mondtam hogy ezt Balogh Imre ki e választmánynál van szinte mondta. Mi előtt valamit tennék minden esetre el megyek hozzád beszélni. – Ami a másik tárgyat illeti T. i. a Farbakinének való tartozást.³⁸ Én minden lehető el követtem, hogy annak kielégítésére valami kölcsönt kapjak. Téged is kértelek, hogy Madas³⁹ álltal v. a Vergáta vagy a Bekersz tömegeből szerezzem, s reményltem, hogy tő Augusztusig v. onnan v. másfelől sikerül kapnom. Azért kerem meg Kandel hogy addig váltsa magához a kötelezőt. Azonban Madas általalad sem igent sem nemmet mai napig sem felelt, úgy hogy én napról napra mint az örült várakozás és bizonytalanságban lebegtem. Végre minden siker reménye nélkül bár Feke(te Laczi)⁴⁰ is fel kértem, és épen ő, kibem semmi bizalmam e tárgyban nem volt, talált törvényes kamatra, jó helyen kölcsönt, de csak October 26án felvehető. Ha tehát Kandel addig ki elégitené, szivesen nem csak a rendes interest meg fizetném, de ha kívánja többet is. Itt küldöm a két nyugtatót. Itt küldöm Kandel számitását, én azonban azt hiszem, hogy a 240 f. az Osztroluczky féle. Nálam azon szerződésből, melyben az adósságok is állnak, s 5 példánya van egy sincsen, kell is Bendétől egyet magamhoz venni. Kérlek kedves Károlyom hozas ki egyet Bendétől, nézd meg, s ezek szerint ha gondolod hogy a fent írt ideig mi a felvétellel Nov 16ig el húzódna adhat (Kand)el. és ad kölcsön, ír neki és kérd meg nevemben is hogy addig váltsa magához. Ha hogy nem teszi v. nem teheti, mint leveléből ki láthatod, e napokban csesztvére menvén kénytelen leszek ez öszveget uzsorára is meg szerejni. Azért ismételve kérlek ha lehet igy Kandel általalad segits rajtam 16 Novemberig. – Ami végre azt illeti hogy az országos kölcsön végett Szabolcsba mit tégy. Leg célirányosabbnak tartom Vidliczkaynak írni,⁴¹ hogy te azt hiszed, mi ként azzal a bérlő tartozik, ha azonban rád kívánnák kényszeríteni, akkor használja azt hogy te általalad öszveget írtól, ha használ jó, – Ezt⁴² azon esetben jó ha bizhatsz Vidliczay hallgatásában s becsületébe, hogy Kandelnek el nem árul. – Emma kezeit csókolom, rövid időni viszont látásig vagyok

szerező bátyád

Madách Imre

N. B. Még egyszer ajánlom mit szóval már mondtam, hogy bizton tudd ki községileg nem vetették-e még rá valahol a kölcsönt, nehogy kétszer fizessük. –

³⁸ A kötelezvény 1851. február 18-án kelt 720 ezüst forintról. (Staud i. m. II. 9–12.).

³⁹ Egyelőre ismeretlen szereplő a költő életében. Nevét e levélben kívül csak a Kriegsgericnt 1852-es registeréből ismerjük. „Madasch” (Hadtörténeti Levéltár és Múzeum, Budapest. Spáczay Hedvig szíves közlése)

⁴⁰ Fekete László, Madách Pesten élő ügyvéd barátja.

⁴¹ Vidlaczkay, ügyvéd (a Vidlaczkay alak elírás, vö. Madách Károly 1855. november 17-i levelével, Staud i. m. II. 45.).

⁴² Elírás „ez” helyett

13. SZÁMÚ DOKUMENTUM: Madách Imre öccséhez, az országgyűlés jellemzésével. Újabb írásos bizonyítéka a költő politikai felfogásának, amelyet néhány héttel később országgyűlési beszédében fejtett ki részletesen (1861. május 28.). (Címernyomatos és „Áldás Hazánknak” feliratú levélpapíron)

Pest

1861 Apr 29én

Kedves Károlyom!

Igen kíváncsi vagyok a kis új polgár v. polgárné világra jött-e már és a jó Emma hogy van. Én igen ebül voltam köszvényben, de Kovács⁴³ nagyon korán érte, s bár minden előjel úgy volt mint máskor mikor holnapokig feküdtem, valami 2 héti házi áristommal reményem ki szabadulok a bajból. Itt e leg bizonytalanabb állapotban vagyunk, mi halasztjuk a

dolgot, hogy szóljon a Reichsráth, ott halasztják, hogy szóljunk mi. Ismét el halasztották megnyitását szerdáiig s akkor is a császár csak biztossal akarja meg nyitadni s el napolni mindjárt 2 hétre. Néha már azon ponton vagyunk, hogy mindent meg adnak, de már amikor beszél Ferencz józseffel s ismét nem akar semmiről hallani. Szombaton alkalmasint mégis bele fogunk harapni, vagy legfeljebb hétfőn, s ez lesz a leg nevezetesebb vita egész országgyűlés alatt, mellyen nagyon valószínűleg be is lesz végezve az országgyűlés. Ki mondjuk, hogy még a 48ik minisztérium és a meg nem hitt részek nem lesznek köztünk semmihez sem szöllumk, erre egyet értés van, csak arra van két párt, hogy ezt felírásban, vagy határozatban mondjuk-e ki, az első Deák a másikat Teleki akarja én a másodikkal tartok, Frideczki⁴³ az elsővel. Mi azt akarjuk hogy ezt ki mondván napoljuk el az országgyűlést 6 hétre, ők ezt nem akarják csak hogy azt, hogy tanácskozzunk, de törvényjavaslatot ne készítsünk. – Ha alkalmas lesz gyarmaton tudasd mikor kezdődik ez érdekes vita valószínűen, hogy ha valaki akar be jöhessen. Még egyszer öelve mindnyájatokat vagyok

Lakom Aranyasban

igazán szerető
Imréd

⁴³ Madách orvos

⁴⁴ Frideczky Lajos, tereskei földbirtokos, Madách barátja, a megye második követe (1861 es tevékenységére lásd Krizsán i. m. 85–107.).

14. SZÁMÚ DOKUMENTUM: Madách Imre öccséhez, Teleki László öngyilkosságáról. A tragikus eset napján készült, élményszerű frissességgel megírt, ösztönösen is kerek kis drámai egészé komponált tudósítás.
(„Hazádnak rendületlenül légy híve óh magyar” körfeliratú címeres levélpapíron)

Pest

1861 Maj 8

Péterrel⁴⁵ is közöld a hirt

Kedves Károlyom!

Ma kezdünk volna vitát a felírás és határozatra nézve. Én el is mentem Kovách engedel-mével, bár még szenvedő állapotban. Ép a múzeum kertében állunk, mikor híre jó hogy Teleky Lászlót ma reggel szobájában a padlózaton hátón feküdvé, keresztül lött szívvel találták. Nadrág volt rajta és fél csizma, az ágya össze gyürve a pisztoly kezében. – Csakhamar meg érkezett Giczý⁴⁶, a gyűlést meg nyitá s e borzasztó esetet be jelenté. A tömve volt karzatok egy jaj kiáltásha törtek ki, több nő alélt. Deák indítványozá az ülések felfüggesztését hetfőig, mi el is fogadtatott. A városban nagy izgatottság van, a József-város mind összecsoportosult Teisz⁴⁷ csilapítja őket. Senki sem hallotta a lövest. Minden ember a németet gyanúsítja. – Károlyi Muki⁴⁸ megkeresése folytán kérek légy szives a juh-rih elleni biztos receptedet utasítással minél előbb be küldeni hozzám.⁴⁹

Ölel

igaz barátod

Imre

⁴⁵ Majthényi Péter, Madách Imre nagybátyja, csesztvei lakos (politikai állásfoglalására, megyei szereplésére lásd Krizsán i. m. 85–107.).

⁴⁶ Ghyczy Kálmán, az országgyűlés elnöke, a kiegyezés korának ismert politikusa, Tisza Kálmán elvbarátja.

⁴⁷ Pest város rendőrkapitánya

⁴⁸ Károlyi János, Madách Imre unokahugának, Huszár Annának a sógora.

⁴⁹ A kérés teljesítésére Madách Károly 1861. június 19-i levele utal: „Remélem, hogy a juhrüh elleni receptet megkaptad...”

Elégedetten csukhatjuk be a leveles ládikát: a Madách-család irodalomtörténetileg fontos életének újabb szeletére derült fény. De lássuk meg ismereteink korlátait is és vonjuk le belőlük a következtetést: még nagyon sok kutatásra van szükség, amíg elmondhatjuk, hogy mindent tudunk Az ember tragédiája költőjének szellemi háttéréről.

KERÉNYI FERENC

A költői fene

(József Attila-kommentár*)

„Megszült Pöcze Borcsa,
kit megették a fenék,
gyomrát, hasát sorba,
száz'áb súroló kefék.”

(Nemzett József Áron. 1928.OM. 1: 324**)

Ebből az elemzésre kerülő strófából Fejtő Ferenc harminc éve megjelent tanulmánya is idéz. Fejtő megállapítja, hogy József Attila „cinizmusa, amellyel azt éneklő szülőanyjáról, Pöcze Borcsáról, hogy »megették a fenék«, a durva »fene« szó használata csak a sírni kívánczó s nem akaró kamasz meghatott krakogása...”. Így van-e? Mit kell ebből helyesbíteni a ma stiluskutatójának?

A tanulmány írója tulajdonképpen mentegeti a költőt és versét. Kérdéses, hogy rászorul-e. Valóban „meghatott krakogást” álcázó cinizmus és durvaság szólal-e meg abban a **fene**-ben? Erre keresek először választ. A magyarázat serpentinútján csak látszólagos kitérő Hont Ferenc visszaemlékezése.² Elmondja, hogy József Attila Szegedről Pestre kerülve egy ideig tudatosan használt beszédében is tájszókat, népi kifejezéseket. Diadalmasan nevetett, ha a kávéházi társaság tagjai nem értették meg a számukra ismeretlen kifejezést. „Csorba csoroszlyák vagytok!” – mondta egyszer egy heves vitában. Mindnyájan azt hitték, hogy vén-asszonyoknak csúfolja őket. De a költő megmagyarázta nekik, hogy a **csoroszlya** ekevasat jelent.² Eredetileg **csoroszlyákat** alakot írt a Bosszúság című versének zárásában is,⁴ és csak később javította ki **ekevasra**. A lírikusok Eliziumából hasonló kajánsággal nézhetett vissza Fejtő Ferencre is, amikor e méltató tanulmányt olvasta, mint Hont Ferenc barátaira. A maga okoskodó-tanítgató módján nyilván fölvilágosította volna, hogy a **fene** nemcsak szitokszó: más jelentései is vannak.

Sőt ha a szó eredetét⁵ nézzük, a szétágazó jelentésfejlődésnek ez a legutolsó állomása. A **fene** legelőször a **fenő** melléknévi igenév változata, és ilyen minőségben a fogait fenő, vicsorító, **ferelkedő** állat, vadállat jelzőjeként állott. A jelző jelentéstapadással az egész jelzős szerkezet jelentését fölvette. 'dühös állat, vadállat' értelmű főnévvé vált. Az „Egye meg a **fene**!” eredetileg olyan szitok, amelyben a **fene** szónak ilyen tiszta fogalmi tartalma volt (vagyis nem volt még igazában szitokszó). A 'vadállat' jelentésű főnév újra melléknevesült. Más szótáraink⁶ is bizonyítják, hogy melléknévként 'szilaj, ódáz, dühödt, vad, kegyetlen' jelentésben volt használatos. E jelentések azonban még csak lehetővé, nem pedig szükségessé tették, hogy a szó a „durva”, „alantas” minősítésűek közé kerüljön. Aligha tartozik oda az Értelmező Szótár idézeteiben:

„Testeiket máglyán égette el a **fene** Káldor” (Vörösmarty)

„Mintha porkapáló **fene** bika jöne...” (Arany)

*Mutatvány a szerzőnek József Attila költői nyelvéről szóló második tanulmánykötetéből.

**A verseket a második szövegkritikai kiadásból idézem a kötet és a lapszám megjelölésével.

Ezek az idézetek talán nem győznek meg mindenkit. Berzsenyi versének. „Az ul-mai ütközet”-nek magas pátoszú záróstrófájába viszont aligha illeszkedhetne bele alantás szó:

„Merj! a merészség a fene fátumok
Mozd' thatalan zárait átüti,
S a mennybe gyémánt fegyverével
Fényes utat tusakodva törs nyit.”

A 'vadállat' főnévi jelentés is továbbfejlődött. Más nyelvekben is tapasztalhatni, hogy a 'farkas' jelölésű szó köznyelvi metaforával és talán babonás hiedelemből betegségek jelölője lett. A latin **lupus** bizonyos bőrbait is jelent, a francia **loup** rákot, carcinomát, a német **wolf** erős bőrkipállást. Efféle jelentésváltozáson a mi fenénk is átment. A tájnyelvben és a régiségben fekélyes, gennyes, kiütéses betegségeknek, ráknak (l. **rákfene**) elnevezésére szolgált.

Jól tudjuk, hogy József Attila anyja rákban halt meg. Az a leavalószínűbb, hogy a vers e jelentésben használja a szót: a rák daganatai ették meg Pöcze Borbála testét. Felvetődhet, hogy ugyanebben a jelentésben, de egyéni metaforaként szerepel a szövegben a **fene**: a mosónőt elpusztító minden bajnak, minden élettani és társadalmi betegségnek az elnevezéseként – persze magának a ráknak is, de a felörlő munkának is a jelöléseként. József Attilának e korszakban, a Medáliák korszakában fontos jellemzője az Arany János-i epikai hitelhez hasonlítható, azzal párhuzamosítható lírai hitelessége, saját élmény- és emlékanyagának szigorúan hiteles, megmásíthatatlan lírai feldolgozása.⁸ Ennek ismeretében döntők a kevésbé általános, a konkrétabb 'rák, rákdaganat' jelentés mellett, nem zárva ki, hogy az általánosabb jelentés a háttérben, egy másik síkon szintén bejátszik a vers értelmébe.

Egy szó a'aktani sajátosságait szinte teljesen egzaktan állapíthatjuk meg: ezzel szemben jelentését, különösen versben előtűnő tartalmát, még inkább e tartalom hangulati, érzelmi, kifejező oldalát és vonatkozásait sokkal nehezebb függetleníteni az elemző szubjektumától és általában a szubjektív és esetleges elemektől. Mindezek után is erősködhét val'aki, hogy a **fene** szitokszót is benne érzi vaiahogy a költői szövegben. Ilyen „érzéseket” megcáfolni nem lehet, legfőljebb meggyezhetjük, hogy ha a szitokszó jelentése valóban benne lappangana a versszakban, akkor nyilván nem az édesanya ellen fordul kegyeletsértő durvasággal, hanem a pusztulás, a halál taadásának a szenvedélvét fejezi ki, mint ahogy egy egy évvel később írt groteszkben (Két keserves. Medália. 1929. 2:7) **disznónak** titulálja a halált („pecsétei **disznó** halálnak”).

Egy nyelvi elem kérdéses jelentésének tisztázása nem lezárja, hanem éppen megnyitja a stíuselemzést. A továbbiakban vessük össze a költő megoldását néhány más lehetőséggel. Mi a különbség egy föltett „kit megevett a fene (rák)” és a megvalósult „kit megették a fenék” közt? Dobjuk félre először is azt a laikus magyarázatot, hogy a költő a „rím kedvéért” írta így! A **fenék** – **kefék** rímpár mellett és helyett ugyanis megállana a **fene** – **kefe** is. De a stíuselemzés számára nem is az ok, hanem a hatáskülönbség a lényeges. A költői nyelv az „illegális”, a nem logikus és nem nyelvtani rendben haladó asszociációkat sokkal könnyeben kiváltja, mint a köznyelv, nem is szólva az értekező, tudományos nyelvről. Hiába tisztáztuk, hogy a **fene** József Attila versében nem szitokszó. A **megevett** igével

összekapcsolva ennek ellenére óhatatlanul fölidézi a költeményben a „megette a fene” szitokszerű szót. Erre a társításra és az ebből fakadó hangulati érdeségre az alkotásban nincs szükség. Ezért módosította többes számúvá a föltett változatot a költő, egyúttal lehetővé téve, hogy a **fenék** esetleg mint minden baj metaforikusan összegző neve is szerepelhessen a háttérben.

És folytassuk most az összevetést a másik oldalon: miben tér el a megvalósított nyelvi megoldás egy föltett „kit megettek a rák fekélyei, daganatai”-tól? Önmagában, eléggé halvány megszemélyesítés mindkettő. A szemléletesség, képszerűség fokában-mértékében nemigen térnek el egymástól. Élesen különválnak azonban indulati súlyukban, kifejező erejükben. A föltett megoldás indulatilag szinte közömbös, a megvalósított indulatisága nagyon erős. Honnan ez az erő? Onnan, hogy ha nem is idézi föl közvetlenül a **fené**-hez kapcsolódó ilyen vagy olyan szitkot, ezek indulati hatása háttérképpen mégis odavetül a sor fogalmi és képi tartalma mögé. Még az azonos alapjelentésű nyelvi egységnek sem azonos szükségképpen a hangulati értéke a köznapi beszédben és a lírában. A **vén** a köznyelvben pejoratív, Ady, Tóth Árpád verseiben viszont nem, sőt az **öreg**-gel összevetve annál választékosabb is, kifejező ereje is nagyobb. Könnyen rekonstruálhatjuk, hogyan jött létre ez az érdekes jelenség. A pejorativitást eleinte a szövegkörnyezet hatástalanította a versben, a szó indulati értékét azonban nem csökkentette ezzel. Később a lírai kontextus nélkül is kialakult a szónak a köznyelvitől eltérő hangulati értéke. Ez a folyamat a kakofémia nyelvi hatásgépezetének működéséhez⁹ hasonlít.

József Attila éppen 1928-ban más verseben is kihasználja egy szitokforma indulatiságát:

„Vert-e már téged valaki, vihar?
Ostorral kergetett-e?
Sötét erődbe bujtál-e, vihar?
úgy mint a szegyenedbe?”
(Förgeteg. 1928. 1 : 334)

Honnan e strófának a sodrása? A megszemélyesített Förgeteghez intézett kérdések sorozatosságában is, az ismétlésekben is; de a kissé már eufémisztikus, mégis erős indulatiságú „Menj a szegyenbe!” népi szitok háttérhatásában is.

A „Förgeteg”-ben és a “Nemzett József Áron”-ban alkalmazott eljárás azonos. A költő mindkét helyen módosítja a szitok formáját, megszelídíti, föllazítja, s a kötött szókapcsolatok szükségszerűen megfakuló szemléletiségét – a szókapcsolat összeszokottsága, kötöttsége, állandósága halványítja!¹⁰ – más szomszédos szóképekkel erősíti meg, illetve állítja vissza. Ez az eljárás nemcsak szitkot, hanem más állandó szókapcsolatok lírai hasznosítására is alkalmas. Nagyszzerű bizonyítéka ennek más József Attila-versek közt a „Vigasz”¹¹ (1933. ÖM. 2:97):

„böröd ne bizd kereskedőre,
ki elád felhőt az egen
s a földön telket vesz belőle”

Vessük össze a kiemelt sort e szólással: „börét viszi vásárra”!

Vagy:

„Inkább segít a kutya szőre
a terithető betegén...”

A megfelelő közmondás: „Kutyaharapást szőrivel!” – A vers tőkése

„Szívére veszi terhünk, gondunk.

Vállára venni nem bolond.

Mennyi fényt kap ebben a szembeállításban a megkopott „szívére vesz valamit” és „vállára nehezedik valami”! Igaz, e példák képei nem szemléletesebbek az egyéni költői lelemény egyszerű szülőiteinél. De az így föllevenített, fölfrissített szókapcsolatok a csak egyéni nyelvi ötletekkel szemben megőriznek valami többletet eredeti kollektív érvényességükből, közösségi tapasztalattartalmukból, álltalánosított ítéletességükből, népi zamatukból. Másrészt az eredeti frazeológiai egy-séggel összehasonlítva, sokkalta szemléletesebbek: társadalmilag rögzített alak-juktól megszabadulva eredeti képszerűségüket is visszanyerik.

Egyre inkább beláthatjuk: a **fené**-nek indokolt helye van az elemzett strófa-ban, funkciót tölt be. De korántsem csak nyelvtani szöszmötölés, ha megkeressük, hogy hogyan kapcsolódik a támogató másik szóképhez, az undorító százlábúak állatóságává elevenített sűrölőkefék képéhez.

A legegyszerűbben a 4. sort csonka, hiányos mondatnak minősíthetnénk, a 2. és a 3–4. sor közt pedig efféle jelentésű mellérendelő kapcsolatos viszonyt te-hetnénk föl: „Anyámat egészen fölfalta a rák, és lassan, fokozatosan marcangol-ta szét, ette meg az embertelen munka a maga kínzószerszámaival”. Ez a magya-rázat megejtő egyszerűsége ellenére valószínűtlen! Valósz nütlen a harmadik sor végén álló vessző miatt, amely ezt elválasztja a negyediktől, és ocaközi valamikép-pen a másodikhoz. A „gyomrát, hasát” a vonatkozó névmási **kit** tárgy két főnévi értelmelője (úgy mondhatnánk: részleges értelmelője), s a negyedik sor sem ön-álló mondat, így a **fenék** alannyal áll mellérendelő viszonyban mint másik jel-zőkkel bővített alany. Az alanyok közti mellérendelő viszony már lehet kapcsola-tos is, körülbelül így: „akit, gyomrát, hasát fokozatosan megettek a rák és a mun-ka gyötrelmei”. Lehet ez a viszony magyarázó-azonosító vagy magyarázó-helyes-bítő: „... megettek a rák fekélyei, azaz (ami ezzel azonos:) a munka gyötrelmei”, vagy: „a rák fekélyei, illetve (helyesebben mondva, inkább) a munka gyötrelmei”. A lehetőségeket nem merítettük ki. Ugyanis fölfoghatjuk a negyedik sort a **fenék**-hez kapcsolt bonyolult metaforának is így: „kit megettek a rák fekélyei, ezek a százfelé ágazó, százlábú állathoz hasonló sűrölőkefék,.. A költő komplex képal-kotását ismerve¹² ez a megoldás látszik a legvonzóbbnak. Ez képszerűvé teszi a halálos betegséget, de a metafora megvilágító oldalának tárgyával közvetve és mégis képszerűen utal a proletáranya munkájára is. A metafora meghökkentő azonosítása belekapcsolódik József Attila groteszkorszakába, e művészi szakasz képpalkotó és nyelvi sajátságainak rendszerébe.¹³

De kell-e döntenünk? A mellérendelő mondattani viszonyok kötőszó nélküli kapcsolása a teljesen egyértelmű döntést teszi lehetővé. A strófa többértelmű! De mivel ez a többértelműség az egyes értelmezési változatok összhangjából ered (a változatok egymást nem cáfolják, nem hatástalanítják), ez a lírai többértelmű-ség okvetlenül érték, a vers gazdagságának a bizonyítéka.¹⁴

Fejtegetéseink tanulsága: ama költői **fene** önmagában nézve szükséges és hasznos, kapcsolódásaiban gazdag és gazdagító. Nem a meghatottságát rejtegető kamaszcinizmus tünete, hanem a mesterségéhez virtuóz módon értő nagy művész nyelvi „telitalálata”.

JEGYZETEK

1. Szép Szó 6. (1938. I–II): 1. sz.: 76.
2. József Attila emlékkönyv. Szerk. Szabolcsi Miklós. 1957. 110.
3. Az igazság kedvéért megjegyezzük, hogy nem egészen pontosan azt! Vö. Értelmező Szótár.
4. L. 1924-es verseit. ÖM. I: 187. A korábbi népies változatról a kritikai kiadás nem tud.
5. L. A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára. 1967. I.
6. Czuczor–Fogarasi, Ballagi, Értelmező Szótár stb.
7. Uo., továbbá Szamosháti Szótár, Szegedi Szótár.
8. Ignotus Pál: Szép Szó 6. (1938. I–II.): 1. sz. 61; Németh Andor: József Attila 1944. 77.
9. Erre I. Fábián–Szathmári–Terestyéni: A magyar stilisztika vázlatja. 1958. 123. További irodalom ott.
10. L. Lengyel Lajos értekezését a Szótártani tanulmányokban. (Szerk. Országh László. 1966. 162, 177; Hankiss Elemér: Kritika 4. (1966. X.): 10. sz. 17.
11. Vö. Bóka László: Szép magyar vers. SzocNevKiskvt. 38. sz. 76–80; Török Gábor: „A líra: logika” 1968. 74
12. Vö. Hankiss Elemér i. h. 11–23
13. Vö. Gyertyán Ervin: Költők és kora. 1963. 115–35; Török Gábor i. m. 256–8; Uo., Magyar Nyelvőr 91. (1967. X–XII.): 401.
14. Vö. Török Gábor: „A líra: logika” 1968. 70–6. (a régibb irodalom ott).

TÖRÖK GÁBOR

Az összehasonlító irodalomtudomány új vonásai

A jelenségek magasabb szintézisbe foglalásának napjainkban megnyilvánuló általános igénye világszerte fokozza az érdeklődést az összehasonlító irodalomtörténet iránt. A nemzeti irodalmak kapcsolatainak és kölcsönhatásainak tanulmányozása elengedhetetlen az irodalomteoretika számára, hiszen a tények általánosítását nem ejtheti meg csupán a nemzeti irodalom tapasztalatai alapján, hanem az egyetemes irodalom tényeire kell támaszkodnia.

Az irodalomtudomány e viszonylag új ágának születése a polgári átalakulással együtt járó, egyetemesebb emberi látókörre törekvés egyik jelensége volt. „Kezdetét leghelyesebb Herder¹ munkáitól számítani. A nemzetközi irodalomtudománynak ezen az új területén már a XIX. század első harmadában különböző koncepciók jöttek létre. Ha a legáltalánosabb vonásokról beszélünk, hangsúlyoznunk kell, hogy a különböző irodalmak összehasonlító tanulmányozása az egyik esetben már akkor a világirodalomról való haladó elképzelésekhez vezetett: a világirodalom történeti kategóriaként jelenik meg, amely fokozatosan jön létre a nemzeti irodalmak egész sorából, ezek egyre szorosabb kapcsolatba kerülnek egymással és kölcsönösen gazdagítják egymást. Más esetben a többé-kevésbé szubjektív összehasonlítások és összevetések odavezettek, hogy alaptalanul előnyben részesítettek egy-egy irodalmat a többi rovására.”²

A XIX. század közepén és második felében az összehasonlító irodalomtudomány, a kultúrtörténeti iskola irodalomtörténetével való bonyolult kölcsönhatások közepette fejlődik. Az 1920–30-as évek a komparativizmus aktivizálódásának korszakát jelentik. Ezekben az években a komparativizmus elismert vezetői – Paul

von Tieghem, F. Baldensperger, N. Lorga és mások – egy bizonyos európai kulturális együttműködés kiépítésére törekednek, amelyet a burzsoá-demokratikus politikai és etikai koncepcióhoz való hűség szemszögéből értelmeznek, a híres „európai egység” teóriájához híven.

Az 1940–50-es években létrejön a komparativizmus két legjelentősebb központja az Egyesült Államokban és Franciaországban. Napjainkban viszont a nyugati komparativisztikában a válság cáfolhatatlan tünetei észlelhetők.

„A szocialista országok irodalomtudományában is mind élénkebb összehasonlító irodalomtörténeti tevékenység van kibontakozóban. Az SzKP XX. kongresszusa után a szovjet irodalomtörténészek egy csoportja újra életre keltette a hosszú ideig kegyvesztett összehasonlító irodalomtörténetet. Érdekes és elviekben igen tartalmas tudományos konferenciát rendeztek a kérdésről 1960-ban Moszkvában. Ezen olyan tapasztalt irodalomtudósok és komparatisták hallatták szavukat, mint Zsirmunskij, Konrád, Gudzij és Szamarin. A szovjet irodalomtudomány azóta is fokozza és kiszélesíti az effajta kutatásokat. A népi demokratikus országokban is élénkül a nemzeti irodalmak kapcsolatainak feltárása és vizsgálata. Ezek az örvendetes fejlemények arra engednek következtetni, hogy az összehasonlító irodalomtörténet marxista metodikája is újra kimunkálásban és fejlesztésben van, ami új utakat, új lehetőségeket nyit, s biztos tudományos alapot teremt az összehasonlító kutatások távlatai számára.”³

A nemzetek nagymérvű társadalmi-politikai változásai meghatározólag alakítják a népek kulturális életét és mozgalmát. E korszakos változások nyomán a nemzeti irodalmak kapcsolataiban, dialektikus fejlődésében új kölcsönviszonyok alakultak ki. Az összehasonlító irodalomtörténet feltűnő aktivizálódásának rügőit és összetevőit itt kell keresnünk.

„Az összehasonlító irodalomtörténet – marxista értelmezésben – az irodalomtudománynak az az ága, ahol a kutatás alapvető tárgya nem az irodalom, mint a valóság tükrözése a maga sajátos történeti és nemzeti formáiban, hanem irodalmi alkotások sorsa a különböző országokban, valamint irodalmi műfajok és műformák összehasonlító tanulmányozása a különböző irodalmak anyaga alapján, az egyes nemzeti irodalmak fejlődésének nemzeti sajátosságaitól függetlenül.”⁴ Feladatául azt kell tekinteni, hogy korunk nemzeti irodalmaiban és a világirodalomban beállt új törvényszerűségeket kifürkésse, s ezeket a kutatásokat az irodalmi fejlődés mai és holnapi tendenciái előmozdításának érdekében állítsa. A nemzeti irodalom és a világirodalom új törvényszerűségeinek feltárásában a marxista összehasonlító irodalomtörténetnek a marxizmusnak abból a tételéből kell kiindulni, amely a világot és annak történelmét összefüggő egységnek tekinti. Ennek megfelelően a kutatás nem szorítkozhat idegen források, közös motívumok, párhuzamok és ellentétek regisztrálására, hanem a kutatás összehasonlító módszerének a marxista irodalomtudományban minőségi változáson kell keresztül mennie, amely mindenekelőtt historizmusának új minőségében nyilvánul meg és az összehasonlítható jelenségek konkrét történelmi tartalmába való mélyebb behatolás által gazdagodik.

A marxista irodalomtudomány csak azokat a jelenségeket tanulmányozza összehasonlító módszerrel, melyek között nemcsak valamilyen hasonlóság vagy különbség van, hanem lényeges közös vonás van közöttük, vagy azok között a történelmi feltételek között, melyek életre hívták ezeket a jelenségeket. Ugyanis ami-

kor különböző népek irodalmait összehasonlító történeti módszerrel vizsgáljuk, alapvető feltétele az emberiség szociális-történeti fejlődési folyamata egységének és törvényszerűségének marxista értelmezése, amely az irodalomnak és a művészetnek, mint ideológiai felépítménynek a törvényszerű fejlődését is feltételezi.⁵ Hangsúlyoznunk kell továbbá, hogy maga az összehasonlítás elve, mely az összehasonlító irodalomtudományban, mint alapelv jelentkezik, a marxista irodalomtudományban csupán a világirodalmi folyamat megismerésének egyik módszere.

Az irodalmak alkotó kölcsönhatása sokféleképpen nyilvánulhat meg. Minden esetben legelőször az irodalmi határon átvivő út kiinduló pontját, az „átadót” kell tekintetbe vennünk. Az egyes alkotások, életművek legtöbbször közvetítő, azaz fordítás útján jutnak el a kapcsolat másik tagjához, az „átvevőhöz”. A hatás fogalmát nem lehet véletlennek, mechanikusnak tekintenünk, a hatás nem valamely kényelvű közvetítővel kötött véletlen ismeretség eredménye, hanem, az irodalmi fejlődésben is dialektikusan összefonódó egyazon történeti jelenség két oldala. A legmélyebb kölcsönhatás két olyan irodalmi irányzat között valósul meg, melyek osztály- és szociális irányzatukat és az egyes művészek vagy irodalmi irányzatok által kifejezett társadalmi nézeteket tekintve közeledik egymáshoz. Az átadás és a hatás folyamatát a szakemberek és az átlagolvasók részéről kísérő visszhang: a fogadtatás.

A marxista irodalomtudomány az irodalmi kapcsolatok és kölcsönhatások tanulmányozását elvileg másképpen közelíti meg, mint a hagyományos összehasonlító irodalomtörténet. „Mi ezeket a folyamatokat a marxista esztétika alapvető elveivel összefüggésben vizsgáljuk és – tágabb értelemben – az egész társadalmi fejlődés folyamatának marxista értelmezéséből indulunk ki. Hangsúlyoznunk kell, hogy az irodalmak marxista tanulmányozásának összehasonlító módszere nem különbözik a kutatás alapvető célja iránt, és szoros kapcsolatban áll kutatási módszertanával. Nyilvánvaló, hogy az irodalom összehasonlító tanulmányozása abban az esetben lesz a leggyümölcsözőbb, ha nem szűk, önmagába zárt célokat tűz ki feladatául, hanem széles, perspektivikus feladatokat: elősegíteni az egyes nemzeti irodalmak sajátosságának alapos megismerését történelmi fejlődésük folyamán; előkészíteni általánosabb feladatok megoldását, – mint például – a világirodalom történetének létrehozását –; elengedhetetlen lépcsőfokul szolgálni a szintetikus irodalomelméleti általánosításokhoz, amelyek megfelelnek a marxista esztétika mai feladatainak.”⁶ – mondta Nyeupokojeva a fent említett 1960-as moszkvai tanácskozáson.

Az összehasonlító irodalomtörténet reneszánszát a szervezeti élet megújulása is fémjelzi. Az 1955-ös kongresszuson jött létre az Association Internationale de Littérature Comparée (Nemzetközi Összehasonlító Irodalmi Társaság), amelynek elnöke Jacques Voisin, a Sorbonne Egyetem professzora. A Társaság megalakulás óta négy kongresszus zajlott le: 1958–Chapel Hill (USA), 1962–Budapest, 1964–Fribourg (Svájc), 1967–Belgrád. A kongresszusokon elhangzott, és megvalósításra váró javaslatok jelzik azt az irányt, amely felé az összehasonlító irodalomtörténet halad: az elvi álláspontok olykor meddőnek tűnő vitái rovására, a konkrét gyakorlati teendők kerülnek előtérbe.

Az 1962-es kongresszus például számunkra nemcsak azért jelentős, mert Budapesten tartották, hanem azért elsősorban, mert akkor körvonalazódott a kelet-európai irodalmak összehasonlító vizsgálatának lehetősége és szükségessége.

Az újkorban lényegében a mai kultúrnépek minden irodalma valamiképpen kapcsolatban van egymással és fejlődésük e kapcsolatok közepette ment és megy végbe. Reálisan léteznek azonban a nemzeti irodalmak olyan csoportjai, amelyek a társadalmi fejlődés analóg feltételei között kialakult közös történelmi sorsban gyökereznek. A nemzeti és a nyelvi rokonság egyik fontos tényezője bizonyos átfogóbb irodalom-csoportok keletkezésének és kialakulásának, de a döntő kritérium – amelynek alapján egyes irodalmak egy csoportba sorolhatók – a társadalmi, történelmi feltételek rokonsága, a társadalom gazdasági szerkezetének történelmi alakulása, a termelési mód és a társadalmi formák egymás felváltásának üteme, az anyagi javak megoszlása s az irodalommal kapcsolatba jutó társadalmi osztályok, rétegek. A földrajzi, nyelvi, nemzeti összetevők az irodalmak kialakulásának nagy, általános történelmi feltételeit csupán csak alakítják, módosítják, színezik. A színező tényezőkből ered, amiben két hasonló történelmi múltú szomszéd népirodalom eltér; a történelmi alapfeltételek hasonlóságából, ami bennük hasonló.

A történelem folyamán az Európa keleti felében élő népek közös sorsa hátterbe szorította a hagyományokból eredő különbségeket. „Körülbelül a felvilágosodás korára újfajta csoportulás állt elő az európai irodalomban, mely a nyugati és keleti fél népeinek különböző társadalmi tagozódására épült. A döntő különbséget – tudjuk – az új keleti és nyugati típus között az okozta, hogy nyugaton korábban alakult ki a kapitalizmus, hogy keleten tovább tartott a feudalizmus és a feudális osztály hatalma, hogy a polgári osztály sem számát, sem súlyát tekintve nem érte el a nyugatit, hogy a parasztság később szabadult fel a feudális jobbágyi kötöttségek alól, tovább őrizte hagyományos éltformáját, mint a nyugati. E különbségek következtében más volt a nyugat-európai és a kelet-európai irodalmak fejlődésének menete is. Az eltérés elsősorban a periódusok egymásra következésének idejében, kibontakozásuk intenzitásában, olykor tartalmukban és jelentőségükben van.”⁷

A földrajzilag általában a Rigai-öböltől az Adriai-tengerig húzható vonaltól Keletre eső területen élő népek (észti, lett, litván, magyar, román és szláv népek) irodalmának tehát nemcsak ma, a közös szocialista törekvések révén van egymással rokon arculata, hanem múltbeli fejlődési útjaikban is számtalan párhuzamos jelenség fedezhető fel, amelyek megengedik, sőt megkívánják, hogy egy közös és külön kelet-európai irodalmi fejlődésről beszéljünk az európai irodalom történetének nagy egészén belül.

A budapesti kongresszus a fentiek alapján záróülésén egyhangúlag elfogadta az elnöklő Sötér István két pontból álló határozati javaslatát, amelynek lényege: az összehasonlító kutatások fejlesztése az érdekelt akadémiák kutatóintézetekben. « A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének Összehasonlító Csoportja – a határozati javaslat konkrétizálásaként – részletesen kidolgozott tervet állított össze a kelet-európai irodalomtörténeti szintézis előmunkáinak megindítására vonatkozólag, amelyet a szocialista országok irodalomtörténeti intézetvezetőinek – ugyancsak budapesti – konferenciáján (1965. május 12–13) vitattak meg.”⁸

Egy másik vállalkozás – amely az A. I. L. C. égisze alatt indult el – a világ különböző tájain, de európai nyelveken írt irodalmak összehasonlító történetének kidolgozására törekszik. A vállalkozás csírája J. Voisine-nak gondolata volt, amelyet 1964-ben vetett fel a fribourgi kongresszuson. Az ezt követő két év folyamán

érelődött a gondolat tervé, s az A. I. L. C. európai titkársága 1967 márciusában körlevelet indított útnak az érdekeltekhez, azzal a kéréssel, hogy fejtsék ki véleményüket a tervezett európai irodalomtörténet kidolgozásának lehetőségéről, a szerkesztés elveiről.

A vállalkozás megindítása azok körében, akik elküldték válaszukat, általános helyeslésre talált. Sokan kiemelték fontosságát mind a tudományos kutatás, mind az egyetemi oktatás, mind pedig a nyelvi okok miatt kevésbé elterjedt irodalmak jelentőségének és szerepének megismerése tekintetében. Megfontolandó vélemények merültek föl azonban az „európai irodalom” fogalmára és ezzel a vállalkozás elnevezésére, a keretében tekintetbe veendő irodalmak körére vonatkozóan. Arra nézve, hogy egy nemzetközi irodalomtörténeti szintézist áramlatok korszakai szerint kell elrendezni, egyetértés alakult ki, de többen hangsúlyozták, hogy tekintetbe kell venni az ezeken belül jelentkező nemzeti sajátosságokat, az áramlatok korszakai jelentkezésének kronológiai eltéréseit az egyes nemzeti irodalmakban, a kiemelkedő egyéniségek szerepét stb. Az európai irodalomtörténet korszakhatárait, főként a bemutatandó történelmi folyamat időbeli kezdetére és befejezésére nézve egyelőre nem alakult ki egységes vélemény. A vállalkozás megvalósításának formáját, ezzel kapcsolatban a felvett tanulmánykötet-sorozat célját és rendeltetését a válaszok többféleképpen és egymástól eltérő módon értelmezték (noha magában abban, hogy a tanulmánykötetek egy sorozatának megindítása helyes és szükséges, túlnyomórészt megegyeztek).¹⁰

A válaszok eredményéről a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete jelentést készített, amely az A. I. L. C. belgrádi kongresszusán került megvitatásra. A vita és a javaslat alapján a kongresszus közgyűlése elhatározta a vállalkozás megindítását. Őt munkacentrum alakult, az egyik Budapest székhelyű. A Koordináló Bizottság titkára pedig Vajda György Mihály lett. Egyelőre „próba-köteteket” indítanak, hogy ezek kidolgozása folyamán nyert tapasztalatok birtokában nagyobb biztonsággal lehessen majd hozzáfogni az összefoglaló munkához az európai nyelvű irodalmak történetének szintetikus feldolgozásához.¹¹

Az európai összehasonlító irodalomtörténészek eme nagy vállalkozása – a jogos elismerés mellett – mégiscsak „átmenetnek” tekinthető az egész világirodalom történetéhez; annak egyik, bizonyos mértékben – nyelvek, történelem, földrajzi határok révén – összefoglaló egysége. De minden nép irodalma egyformán fontos, nincsenek a világirodalomnak lényegesebb és kevésbé lényeges területei. Valamennyi terület irodalmának feldolgozását kell kezdeményezniük az arra illetékeseknek. Ez az „európai irodalom” történetének világperspektívája.¹²

JEGYZETEK

1. Johann Gottfried Herder (1744–1803), német író, műfordító, filozófus. Fő műve az *Eszmék az emberiség történetének bölcséletében és az ehhez kapcsolódó népdalgyűjteménye*, melybe belefoglalta az általa ismert egyetemes népköltészet anyagából mindazt, amit a nemzeti irodalmak ősi és eredeti értékeinek tartott. Ezzel felébresztette az érdeklődést elsősorban a német és szláv népköltészet iránt.
2. R. M. Smorin: *Az összehasonlító irodalomtudomány mai helyzete néhány külföldi országban. Tanulmányok az összehasonlító irodalomtörténet köréből*. II. rész. MTA Irodalomtörténeti Intézet kézirat gyanánt megjelent kiadványa. Bp., 1962. 42. l.
3. Nyíró Lajos: *Irodalomelmélet-korszerű művészet*. Bp., 1967. Magvető Kiadó, 104. l.

4. I. G. Nyeupokojeva: Néhány kérdés a nemzeti irodalmak kapcsolatának és kölcsönhatásának tanulmányozására vonatkozóan. A 2. pontban idézett kiadvány 82. l.
5. V.M. Zsirmunskij: Az irodalmak összehasonlító tanulmányozásának problémái. A 2. pontban idézett kiadvány 101. l.
6. I.G. Nyeupokojeva: I. m. 85–86. l.
7. Vajda György Mihály: A német irodalom Kelet és Nyugat között. Helikon, 1965. 490. l.
8. A szocialista országok irodalomtörténeti intézetvezetőinek konferenciája Budapesten. Helikon, 1965. 461–490. l.
9. U. o.
10. Az európai nyelvű irodalmak összehasonlító története. Helikon, 1968. 258–274. l.
11. U. o.
12. Vajda György Mihály: Az európai nyelvű irodalmak összehasonlító története. Korunk, 1968. 318–322. l.

CSONGRÁDY BÉLA

